

انتقادی زبان‌شناسی

● راجر فالر

○ فرهاد ساسانی

نایپداست، برای برسی متجلی سازد. به این ترتیب، زبان‌شناسی انتقادی می‌تواند فرآیندهای سیاسی و اجتماعی را متبول سازد. افراد مختلفی که با گفتمان سروکار دارند از زبان‌شناسی انتقادی استقبال کردند، چون شیوه‌های تحلیلی - یا در واقع ابزار ساده - این آشکارسازی را نوید پخش کرده است.

ولی باید اذعان کرد که این مدل بحث برانگیز بوده است. منقادانی از دانشکده‌های زبان‌شناسی از آن انتقاد کردند، زیرا برخی از مبانی اصلی تقبیت شده مکاتب مطرح این رشته را مورد تردید قرار داده است. افراد دیگری، از جمله کسانی که خود از اهداف این طرح طرفداری می‌کنند، نیز از این مدل انتقاد کردند، چراکه به اعتقاد آنها این مدل از مفاهیم ناخواهیاند و بعنجهای چون «ایدئولوژی» و «نقش» (function) استفاده می‌کند و هنوز در مرحله تبیین آنها قرار دارد. برخی از محافل دیگر نیز، که دلیلشان تا این حد منطقی نیست، با زبان‌شناسی انتقادی مخالفت می‌ورزند، زیرا به کاربرندگان آن در انگیزه‌های سوسیالیستی خود تردید روانداشته و بی‌جون و چراگفتمان‌های مطرحی چون اقتدارگرایی (authoritarianism)

سرمایه‌داری و نظامی‌گری را در معرض نقد زیانی قرار داده‌اند. توجه داشته باشید و ازدهای «انتقادی» و «نقد» لزوماً دارای باری منفی عیب و ایرادگرفتن، که گویی کاربرد رایج آنها را مختلف کرده است، نیستند؛ «همیشه انتقاد می‌کنی... چرا یک بار هم که شده نمی‌خواهی سازنده

*** مقاله حاضر در واقع برداشته است آزاد از نوشته راجر فالر (Roger Fowler) در منبع ذیل؛ گفتنی است گاه برخی از مثال‌ها کاملاً تغییریافته و متنطبق با فرهنگ ایرانی و زبان فارسی شده است تا برای خواننده درک مبانی زبان‌شناسی انتقادی ملموس تر گردد:

Fowler Roger, "Critical Linguistics", in K. Malmkjer (ed), The Linguistics Encyclopedia, London & New York: Routledge (1991), pp.89-93.

اصطلاح «زبان‌شناسی انتقادی» را، در مفهوم کنونی آن - نخستین بار در سال ۱۹۷۹، فالر، هاج (Hodge)، کرس (Kress) و ترو (Trew) و گروهی از همکاران وقت دانشگاه انگلیای شرقی (East Anglia)، به عنوان تیتر فصل مجله و فهرستوار پایانی کتاب زبان و تسلط (Language and Control) به کار برندند. اکنون روز به روز تعداد بیشتری از دانشمندان علوم اجتماعی - به ویژه جامعه‌شناسان، دانشمندان علوم سیاسی، دانشجویان علوم رسانه‌ها و جامعه‌شناسان زبان - از این اصطلاح برای معرفی آثار تحلیلی خود در باب متون واقعی، از نوعی که در این کتاب تشرییع و ترویج شده است، استفاده می‌کنند.

زبان‌شناسی انتقادی کاربردی است جامعه‌مدارانه از تحلیلی زبان‌شناختی که عمدها از مفاهیم و روش‌های مرتبط با زبان‌شناسی «سازگانی - نقش‌گرایی» (systemic-functional) (M.A.K. Halliday) استفاده می‌کند. ادعای اصلی این است که تمام کاربردهای زبانی در رگیرنده الگوهای انتقادی یا ساختارهایی استدلای (discursire) است که واسطه بازنمایی‌های جهان در زبان است؛ یعنی کاربردهای متفاوت (مانند گوناگونی‌های جامعه‌شناختی زبان یا انتخاب‌های واگانی و یا تعابیر نحوی گوناگون) در رگیرنده ایدئولوژی‌های مختلفی است که از وضعيت‌ها و اهداف مختلف آنها ناشی می‌شود. بر این اساس زبان مثل یک فعالیت اجتماعی عمل می‌کند: آن چنان که زبان‌شناسی سنتی ادعا می‌کند، نه واسطه شفافی است برای برقراری ارتباط دوباره جهانی عینی و نه بازتابی است از یک ساخت اجتماعی پایدار، بلکه برداشت‌هایی را از واقعیت ارائه می‌کند و در نتیجه به عنوان بخش همیشه فعلی فرایندهای اجتماعی عمل می‌کند.

زبان‌شناسی انتقادی بر این باور است که تحلیلی که از ابزار زبانی مناسبی استفاده می‌کند و به یافته‌های اجتماعی و تاریخی مربوطه اشاره می‌نماید، می‌تواند ایدئولوژی را، که معمولاً به واسطه عادی شدن گفتمان

پاش؟» زبان‌شناسی انتقادی صرفاً زبان‌شناسی‌ای است که می‌کوشد رابطهٔ میان اندیشه‌ها و شرایط اجتماعی ممکن آنها را پیشتابد (رک کانترتون، ۱۹۷۶، «مقدمه»).

اگر بگوییم زبان‌شناسی انتقادی «کاربردی از تحلیل زبان‌شناختی» است، ویرگی بسیار سطحی آن را ارائه کرده‌ایم. در این جا لازم است دو بیرگی دیگر را اضافه کنیم؛ نخست این که زبان‌شناسی انتقادی شیوهٔ تأثیری (هرمنوتیکی) خودکاری نیست که بتوان بر اساس آن ساختار زبانی (مثلًاً صیغهٔ مجھول) را تشخیص داد و بر مبنای آن به تعبیری اجتماعی یا انتقادی (ایدئولوژیک) رسید. هیچ رابطهٔ ثابتی بین ساختار متنی و معانی آن وجود ندارد؛ معانی اجتماعی هم به بافت‌هایی بستگی دارد که ساختار متنی در آن قرار می‌گیرد و هم به مقاصدی که ساختار متنی برای رسیدن به آنها به کار رفته است. ساختار مجھول در نوشته علمی یا در عناوین روزنامه، نقش‌های گفتمانی کاملاً متفاوتی دارد (و در هر یک، به ویژه در

عنوان روزنامه، نقش‌های متنوعی را ایفاء می‌کند). در واقع، زبان‌شناسی انتقادی بدون داشتن شم و فهمی غنی و صحیح از یافته، نقش و روابط اجتماعی مربوطه، نمی‌تواند هیچ گاه برداشتی از معناهای استدلالی (discursive) پاره‌ای از زبان به دست آورد. لذا این تحلیل تا جایی موجه خواهد بود که این نوع شناخت بافتی، شناختی صریح و مستند باشد لازم است یادوار شویم زبان‌شناسی انتقادی رشته‌ای است تاریخی که باید از استناد و استدلال محکمی برخوردار باشد. باید پذیرفته در کارهای اولیه انجام گرفته بر اساس این مدل، توجه چندانی به این خروجیات تاریخی نشده است و صرفاً انواعی از متن‌های آشنای معاصر برگزیده شده و برای صحنه‌گذاشتن بر تفسیر پیشنهادی، بر شم تحلیل کردا و خوانده آن تکیه شده است.

دومین دلیل برای این که چرا لازم است «کاربرد تحلیل زبان‌شناختی» تبیین شود، این است که هیچ کدام از الگوهای تحلیل زبان‌شناختی قادر به انجام این کار نخواهد بود؛ تنها، مدلی یا مفروضات و شیوه‌هایی بسیار خاص است که می‌تواند اساس زبان‌شناسی انتقادی قرار گیرد این ملاحظات شاید با توجه به تنوع و تکثر روش‌های زبان‌شناسی انتقادی عجیب باشد. پیروان زبان‌شناسی انتقادی با اعتقاد درست به این که هر عنصری از ساختار زبان، از واژه گرفته تا طرح واره (schema) معنایی، می‌تواند تعبیری ایدئولوژیک داشته باشد، خوشحال بوده‌اند که توanstه‌اند «وجهیت» (modality) را از هلیدی، «گشتار» را از چامسکی، «کنش گفتاری» (speech act) را از سیرل و این همه را در جریان یک نوع تحلیل قرض بگیرند. مسأله این است که مدل‌های مختلفی برای توصیف جنبه‌های مختلف ساختار زبانی مناسب است، و کاری است عبّت اگر بر یافته‌های همکاران دیگری که در چارچوب‌های دیگر کار می‌کنند، دست رد بزنیم.

با این حال، باید متوجه باشیم هر واژه‌ای فنی (فرازبانی) برگرفته از جای دیگری که در زبان‌شناسی انتقادی به کار می‌رود، باید بر حسب مفروضات به کاربرنده آن تعبیر شود، نه بر حسب مفروضات منبع اصلی از زبان‌شناسی انتقادی، به عنوان مثال به خاطر استفاده از «گشتار» در بررسی متون ایراد گرفته‌اند، چرا که دستور گشتاری - زیشی مبتنی بر اصولی است که با اصول دستور سازگاری - نقشی که منبع اصلی روش زبان‌شناسی انتقادی است، قرابینی ندارد. لازم نیست از روابطی نحوی چون رابطهٔ بین دو جمله «آموزگاران قرارداد پرداخت را نپذیرفتند» و «قرارداد پرداخت توسط آموزگاران پذیرفته شد» سخن بگوییم؛ شاید بهتر باشد در ارتباط با چنین الگوهایی از اصطلاح گشتار استفاده نکنیم، ولی همچنان ناگزیر

کنیم، در مورد نحو، برای زبان‌شناس انتقادی بیشتر نقش اجتماعی گوناگونی و تنوع جالب است تا محدودیت‌های

زیست‌شناختی جهانی حاکم بر ساختارهای ممکن

هایلیدی نظریه نقش‌گرایی را با پیشنهاد سه «فرانفس» به جزئیات زبان نزدیک‌تر می‌کند: نقش اندیشه‌گانی (ideational)، بینافردی و متّی نقش اندیشه‌گانی برای نظریه زبان‌شناسی انتقادی مهم است. این نقش به مقاومیت‌های زبان بازمی‌گردد، چون هایلیدی اظهار می‌کند این نقش درباره بازنمایی محتوایست. نقش عجز‌آور نظریه‌های بازنمایی متعارف این بوده است که فرض می‌کرداند «محتوای»، یعنی دنیایی که درباره‌اش سخن می‌گویند، واقعیت عینی ثابتی است که به طور خشنی از طریق واسطه شفاف زبان اراده می‌شود. اما هایلیدی - که به وروف اشاره می‌کند - تصدیق می‌نماید زبان «ساختار را در اختیار تجربه قرار می‌هد». بخش اندیشه‌گانی از طریق ساز و کارهایی ساختاری مانند مقوله‌بندی و اژدها، حالت متعدي یا لازم و عطف و همایگی، شبکه ساختمندی به وجود می‌آورد که به واسطه آنها جهان‌بینی گویشور (یعنی جهان‌بینی جامعه، متن و یا گونه زبانی) را انتقال می‌دهد. ساختار اندیشه‌گانی با ساختار اجتماعی ارتباطی دیالکتیک و مقابله‌دار، چنان که هر دو این را تشان می‌دهند و بر آن تأثیر می‌گذارند. این عنصر دستوری تاکنون بیش از همه، نظر زبان‌شناسان انتقادی را بر خود جلب کرده است، یعنی کسانی که در این عنصر، کلید زبان‌شناسی درک این تعییر را یافته‌اند که متن، تحت تأثیر فشارهای اجتماعی، تفسیری واسطه‌ای و ناقص از واقعیت عینی مورد ادعای خود ارائه می‌کند.

پس ساختار اندیشه‌گانی، در دون زبان، نه ساختاری است خودمختار (برای مثال، مثل ساختاری که واژگان در زبان‌شناسی زایشی داراست) و نه بازتابی است از پیش تعیین شده از واقعیت ثابت، بلکه برداشتی است اختیاری و متغیر از جهانی که می‌توان آن را فقط در ارتباط با بافت‌ها و مقاصد اجتماعی شناخت. زبان‌شناسی انتقادی هنوز در مرحله تبیین ماهیت این مفهوم و روابط باقی آن قرار دارد. به تعییری، معانی پیش از زبان وجود دارند، اما زبان برترین روش برای تجسم یافتن و بکارگیری آنهاست. به وازه «ایدز» (AIDS) فکر کنید: این سروازه عنوانی است برای یک نوع بیماری که پیش از ساختن این عنوان وجود داشته است (نشانگان نقش دستگاه اینمی که توسط نوعی ویروس از راه خون، منی و مایع می‌پل سرایت می‌کند و به همین خاطر به راحتی هنگام مجامعت انتقال می‌یابد و دستگاه دفاعی بدن را ضعیف می‌کند). این سروازه که در دهه ۱۹۸۰-۱۹۹۰ زبان‌ها افتاد و همواره در اخبار شنیده می‌شود، ابزاری شده است برای

بحث ما از یافته‌هایی که دستور گشتاری - زایشی در بررسی ساختهای مختلف به دست آورده است بهره‌مند خواهد شد. با این وجود، مفهوم گشتار در زبان‌شناسی انتقادی با مفهوم آن در دستور گشتاری - زایشی فرق می‌کند: مفهوم گشتار در زبان‌شناسی انتقادی رابطه گوناگونی بین دو ساخت نحوی، رابطه‌ای که باید بحسب ویرگی گفتمان و بافت‌ها و مقاصد آنها شناخته شود. به همین ترتیب، لازم است هرگاه اصطلاحات دیگری از مدل‌های دیگری به غیر از دستور نقش‌گرا قرض گرفته می‌شود، جرح و تعديل شود و از نو تعریف گردد.

حال برخی از مفروضات زبان‌شناسی انتقادی را در ذیل مرور می‌کنیم، واضح است این مدل عمدتاً از زبان‌شناسی «نقش‌گرایی» مایل‌است. هایلیدی الهام می‌گیرد، این مدل انتقادی اساساً هم از نظر سنت و هم از نظر وضعیت کنونی آن، از چند جهت با شاخه اصلی زبان‌شناسی فرق دارد. از منابع فکری دیگر زبان‌شناسی انتقادی که در سال‌های اخیر به واسطه تلاش اندیشمندان برای افزایش بار زبان‌شناسی این مدل اهمیت بیشتری پیدا کرده است، می‌توان از نظریه‌های ساختارگرایی، پسازهای اندیشه‌گانی و روانکاوی فرانسوی به خاطر توضیحاتشان در مورد گفتمان، مفهوم پیامتنی و سوژه (فاعل شناسی) نام برد. (رک کرسی ۱۹۸۵؛ تیود گلاد ۱۹۸۶)

رویکرد نقش‌گرو: هایلیدی (۱۹۷: ۴۲) ادعا می‌کند صورت خاصی که نظام دستوری زبان به خود می‌گیرد، کاملاً با نیازهای اجتماعی و شخصی ای که باید زبان برطرف کرد مرتبط است. این درست نقطعه مقابل این گفته چامسکی است که صورت زبانی انتخابی است اتفاقی از میان امکانات ساختاری جهانی که طور ارثی در هر کوکی وجود داشته و در اختیارش قرار دارد. البته این احتمال وجود دارد چیزی که زبان بشری به حساب می‌آید، از نظر صوری دارای محدودیت باشد که چامسکی بیشنهاد می‌کند و ممکن است برخی از ساختارها به دلایل ویژه ساختگی جهانی باشند. برای مثال، نظریه معنی شناسی طبیعی در این باره استدلال موجه ارائه می‌کند، به این معنا که چون سرخ، دایره و بالا در تمام زبان‌هایی که تاکنون بوسیله شده‌اند، یا در قالب واژه درآمده‌اند و یا به راحتی می‌توان آنها را از طریق واژه‌هایی ساختگی فراگرفت زیرا نامانگر ویژگی‌های زیستی و جلیعی پیش مانند تشخیص رنگ، شکل هندسی، حالت عمودی و... هستند. ولی چنین توضیحاتی تنها می‌تواند بخش کوچکی از واژه‌های زبان را تبیین کند. اگر به کلمات دیگری مثل ایدز، ساواک، عیار، بسیج و توده‌ای فکر کنیم، می‌درنگ درمی‌یابیم برای این که بتوانیم حرف قابل توجیهی درباره این واژه‌ها بزنیم، باید به ریشه و کاربرد اجتماعی آنها رجوع

گسترش آگاهی عمومی و در کانون گفتمان‌های اخلاقی، آموزشی و منابع پژوهشکی قرار گرفته است. اینز نه تنها نام نوعی بیماری در برخی از افراد است، بلکه به واسطه زبان، مفهومی است در درون جامعه و بخشی است از دلیل‌گاه و داوری ما نسبت به وضعیت کنونی‌مان.

تبییر هلیدی از زبان به عنوان از نشانه‌شناسی اجتماعی (دک هلیدی ۱۹۸۷) - و همزمان به عنوان معانی برگرفته از اجتماع و مؤثر در اجتماع - از راههای شناخت این روابط است. برای مثال، منتقدان زبان‌شناس و نشانه‌شناسان متأخر استرالیایی، مانند تردگلد و تیبولت این مدل را بررسی کرده و دریافت‌های مدل انتقادی اولیه از زبان با دقیقیت زیاد به ساختار زبانی پرداخته است. پژوهشگران دانشگاه آنگلیایی شرقی، یعنی مؤلفان کتاب زبان و تسلط و همدستانشان، اصطلاح «ایدئولوژی» را باب گردند (دک کرس و هاج ۱۹۷۱)، یا مقالات ترو در زبان و تسلط، چرا که او محتاطانه از «نظریه یا ایدئولوژی» صحبت می‌کند و مفهوم فوکوکی گفتمان را در ذهن دارد.

اصطلاح ایدئولوژی معانی و تعبیر گمراه کننده بسیاری دارد که مجال طرح مفصل آنها در این جا نیست، ولی دست کم لازم است بگوییم باید معنای مثبت آن را در نظر گرفت، نه معنای منفی آن را. منظور زبان‌شناسان انتقادی از ایدئولوژی، مجموعه‌ای از اندیشه‌ها یا باورهایی نیست که نادرست باشد یا به «آگاهی تحریف شده‌ای» اشاره کنند، و در نتیجه از نظر سیاسی نامطلوب باشد، بلکه بیشتر تعاریفی است ختنی که به شیوه‌های اداره زندگی مردم مربوط می‌شود و آنها را توجیه می‌نماید: «مجموعه‌ای از شیوه‌های زندگی مردم و نیز شیوه‌های بازنمایی ارتباط آنها با شرایط هستی‌شان» (بلسی ۴۲: ۱۹۸۰). در تلاش برای شناخت ماهیت اجتماعی معانی، این تعبیر را با کاربرد کرس از واژه کارآمدتر «گفتمان» (به پیروی از فوکو) مقایسه کنید.

گفتمان مجموعه سازمان یافته و نظاممندی است از عباراتی که معانی

وارزش‌های یک نهاد را به لفظ درمی‌آورد. فراتر این که چیزی را که اغکان گفتن آن باشد و یا امکان گفتن آن نباشد... با توجه به حوزهٔ فرعی یا اصلی مورد نظر آن نهاد تعریف، توصیف و محدود می‌کند (کرس ۷-۶: ۱۹۸۵). یکی از اولویت‌های زبان‌شناسی انتقادی این است که بر سر برخی از شیوه‌های تحلیل یا بازنمایی صوری این «مجموعه عبارات» به توافق

برستند. مدل‌های موجود را می‌توان در تحلیل گفتمان، ساختارگرایی و روان‌شناسی پیدا کرد؛ برای مثال، «گزاردهای عمومی» لباد و فانشل، «تضمن‌های متعارف» (conventional implicatures) (گراس، «زمینان ارجاعی» بارت، و نویدپخش‌تر از همه، انواع مختلفی از «طرح وارهها»)، همچون «چارچوب‌های» (frames) مینسکی که در روان‌شناسی شناختی مطرح شده است.

منظور از عنوان کتاب کرسی (۱۹۸۵)، که ممکن است با توجه به پیش ذهنیت ما سنگین و بخوبی به نظر رسد، این است که اصل دیگری از زبان‌شناسی انتقادی را یادآور شود؛ نباید بگذاریم «زبان» و «جامعه» را به عنوان دو جوهر مجزا بینگارند. جنان که از عنوان دوباره کتاب‌هایی چون زبان و جامعه (Language and Society)، زبان و بافت اجتماعی (Language and Social Context) بیناست، گفتمان نهاد زبان‌شناسی ما را ملزم می‌کند آنها را جدا بینگاریم. جامعه‌شناسی متعارف (lab)، تراکیل («زبان») و «جامعه» را دو پذیره مستقل ارائه می‌کند که می‌توان آنها را جداگاهی توصیف و تبیین کرد؛ می‌توان دیدگوئانگونی های زبانی (منابع این که اتباع با دوگان‌سازی در زبان فارسی، حانند «بول مول»، «کتاب، متاب» در کدام واژدها و یا چه پس‌امدی رخ می‌دهد) باگوئانگونی های جامعه (مثلًاً طبقه‌بندی اقتصادی - اجتماعی، جنس و سن) همراهی دارند. ولی همراهی، همچون «ایزتاب»، توضیح خوبی برای این ارتباط نیست. باید گوئانگونی جامعه‌شناختی زبان را تقسیم‌دانست و نه صرفاً اتفاقی؛ چنین جیزی را می‌توان در مطالعات خود لباد و تراکیل نیز مشاهده کرد، برای مثال، تصحیح افزایشی و تصحیح تغییری صرفاً وضعیت افراد را منعکس نمی‌کند، بلکه بیانگر خصص آنها برای استفاده از زبان جهت تغییر وضعیت خود است. در چنین مواردی زبان را می‌توان در فرآیندهای اجتماعی دخیل دانست. زبان‌شناسی انتقادی دیدگاهی از زبان را که کار می‌پردازد که این «مداخله» را اساسی‌ترین می‌انتگارد. زبان فعالیت اجتماعی است، یعنی یکی از سازوکارهایی که از طریق آن جامعه خود را باز می‌افزیند و خود را منظم می‌کنند. از این رو، زبان «درون» جامعه است و نه در «کنار». آن، هدف زبان‌شناسی انتقادی این است که این فرآیندهای دیالکتیک و متقابل را هم بد عنوان شناختی غلطی و درکار آن تعریفی مجدد از زبان‌شناسی مطرح کند و هم آنها تحلیلی عملی یعنی برداشتی دقیق از گفتمان در قالب تاریخ بینگارد.

یادداشت‌ها:

۱. مثلًاً در گفتار غیررسمی فارسی معیار، واکه /ا/ به جای /آ/ درجه‌های بایانی